УДК 316.334:316.42:339.92
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.25

Облап Павло Васильович,
аспірант кафедри філософії, соціології та політології
Державного торговельно-економічного університету
orcid.org/0009-0006-1346-0139
p.oblap@knute.edu.ua

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ ДО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА У XXI СТОЛІТТІ

У статті розглянуто цивілізаційний підхід до процесів глобалізації на основі аналізу наукових праць Ю. Харарі, К. Поппера, Ф. Фукуями, А. Тойнбі та С. Гантінгтона. З'ясовано, що Ю. Харарі визнає існування у світі лише однієї глобальної цивілізації, наголошуючи на поступовому зменшенні розбіжностей між спільнотами за збереження окремих культурних особливостей. Аналогічних поглядів дотримується й Ф. Фукуяма, який також визнає існування єдиної глобальної світової цивілізації, а глобалізм вважає кінцевим варіантом соціокультурної еволюції. К. Поппер визнає, що сучасне суспільство має будуватись на принципах глобалізації та включати весь спектр ідеологій/думок/концепцій, які повинні толеруватись та сприйматись суспільством загалом. А. Тойнбі розглядає історію як систему співіснування та взаємодії цивілізацій, які трактує як надспільноти людей, об'єднаних перш за все ціннісною системою, в основу якої покладено релігійну приналежність. С. Гантінгтон розглядає цивілізацію як культурну спільноту найвищого рангу, найбільш загальне об'єднання людей за культурною ідентичністю. На його думку, процес глобалізації сприятиме виокремленню цивілізацій, тобто збільшенню точок дотику різних спільнот, що, з одного боку, приведе до об'єднання спільнот, які належать до одного цивілізаційного утворення, а з іншого – до розуміння своєї іншості щодо спільнот, які належать до іншого цивілізаційного утворення. Протилежних поглядів дотримується О. Шпенглер, стверджуючи неможливість побудови єдиної всесвітньої цивілізації зі спільними цінностями, тотожним політичним та економічним устроєм. Оскільки ступінь наближеності будь-якої теорії до істинності підтверджується її прогностичною складовою частиною, встановлено, що, виходячи з реалій сьогодення, модель С. Гантінгтона має більше проявів в наявних реаліях та динаміці останніх трьох десятиліть. Акцентовано увагу на тому, що глобалізація є складним дуалістичним процесом, який містить елементи інтеграції всесвітнього політичного, дипломатичного, фінансового, інформаційного простору і водночас загострює цінності, культурні відмінності та історичні протиріччя.

Ключові слова: цивілізація, глобалізація, спільнота, ідеології, демократія, лібералізм.

Oblap Pavlo,
Postgraduate Student of the Department of Philosophy,
Sociology and Political Science
State University of Trade and Economics
orcid.org/0009-0006-1346-0139
p.oblap@knute.edu.ua

GLOBALIZATION IN THE CONTEXT OF CIVILIZATION APPROACH TO SOCIETY DEVELOPMENT IN THE XXI CENTURY

The article examines the civilizational approach to globalization processes based on the analysis of scientific works by Yu. Harari, K. Popper, F. Fukuyama, A. Toynbee, and S. Huntington. It has been found that Yu. Harari acknowledges the existence of only one global civilization in the world, noting the gradual reduction of disagreements between communities while preserving individual cultural characteristics. Similar views are held by F. Fukuyama, who also recognizes the existence of a single global world civilization and considers globalization as the ultimate form of socio-cultural evolution. K. Popper acknowledges that modern society should be built on the principles of globalization and include the entire spectrum of ideologies/thoughts/concepts, which should be perceived by society as a whole. A. Toynbee considers history as a system of coexistence and interaction of civilizations, which he interprets as a super-society of people united primarily by a value system based on religious affiliation. S. Huntington

views civilization as a cultural community of the highest rank, the most general association of people based on cultural identity. According to him, the process of globalization will contribute to the highlighting of civilizations, that is, to increasing points of contact between different communities, which, on the one hand, will lead to the unification of communities belonging to the same civilization, and, on the other hand, – to an understanding of their differences from communities belonging to another civilization. A. Spengler holds opposite views, claiming the impossibility of building a single world civilization with common values, identical political and economic structures. Since the degree of approximation of any theory to truth is confirmed by its predictive component, it has been established that, based on today's realities, the model of S. Huntington has more manifestations in existing realities and in the dynamics of the last three decades. Attention is focused on the fact that globalization represents a complex dualistic process that contains elements of integration of the global political, diplomatic, financial, and informational space, while simultaneously sharpening values, cultural differences, and historical contradictions.

Key words: civilization, globalization, community, ideologies, democracy, liberalism.

Розпад соціалістичного табору ознаменував закінчення протистояння ідеологій, що майже все XX століття було осьовим стрижнем політичної та соціальної напруженості, нервом суспільного життя. Кінець епохи протистояння ідеологій викликав новий виток досліджень та роздумів щодо подальшої глобалізації. Чимало мислителів у контексті глобального суспільства та глобальної цивілізації вивчали проблеми «Куди ми йдемо?» та чи взагалі є «ми».

Ю. Харарі висунув тезу про існування у світі лише однієї глобальної цивілізації. Для аргументації своєї позиції автор розглядає крайні радикальні прояви у сучасному суспільстві, зокрема спільну боротьбу США та Ірану проти «Ісламської держави». Фактор «ісламського фундаменталізму» автор трактує не як наслідок зіткнення «ісламської» та «західної» цивілізацій, а як радикальний прояв глобальної цивілізації, «злоякісний наріст» на її тілі, «блудний паросток спільного світового культурного дерева, а не як гілку таємничого чужого дерева» (Харарі, 2022, с. 189). Закономірними є радикальні відхилення у загальному полі, що цілком логічно у контексті реалізації концепції «відкритого суспільства» (Поппер, 1994), яку ще у 1946 році висунув К. Поппер. Відповідно до цієї концепції, сучасне суспільство має будуватись на принципах глобалізації та включати (з певними застереженнями) весь спектр ідеологій/думок/концепцій тощо, які повинні толеруватись та сприйматись суспільством загалом. Піддаючи критиці теорію суверенітету, зокрема принцип «влади більшості», «парадокс демократії», «парадокс свободи», право більшості самостійно обирати тиранічну форму правління, К. Поппер інтерпретує демократичну політику як побудову стійких політичних інституцій, які спроможні збалансовувати владу та не допускати авторитарних форм правління, оскільки головним суспільним благом є свобода, без якої неможлива реалізація особистості. Отже, рецептом уникнення «парадоксу свободи» є побудова таких стійких політичних інституцій, які б унеможливили обмеження свободи навіть за свідомого вибору більшості. З цього випливає твердження автора, «що будь-яка погана демократія краща за будь-яку гарну тиранію». Суперечливим та неоднозначним є рецепт К. Поппера щодо уникнення «парадоксу толерантності», тобто нетолерантного ставлення до противників загальної рівності та терпимості.

Праця К. Поппера базується на історичному матеріалі та європейських філософських концепціях (від Платона до К. Маркса та його послідовників). Водночас, критикуючи принцип історизму в політиці (та й взагалі у суспільних науках), автор фактично виносить за дужки всі історично сформовані цивілізаційні відмінності та особливості суспільств і дає політичні рецепти побудови демократичного суспільства західного зразка, які можуть бути впроваджені незалежно від історичного контексту розвитку того чи іншого суспільства. «Ні природа, ні історія не можуть сказати, що нам слід робити. Факти (чи то факти природи, чи історії) не можуть за нас приймати рішення, не можуть визначати цілі, які нам слід обирати. Саме ми впроваджуємо мету та сенс у природу та історію. Люди не однакові, але ми можемо вирішити боротись за рівні права. Людські інститути, такі як держава, нераціональні, але ми можемо вирішити боротися за те, щоб зробити їх більш раціональними» (Поппер, 1994, с. 302).

У цьому контексті варто згадати роботу Ф. Фукуями «Кінець історії та остання людина»

(Fukuyama, 2006), у якій автор зазначає, що після розпаду соціалістичного табору у світі залишилась одна ідеологія – лібералізм, і один прийнятний державний устрій – ліберальна демократія. Відмінності між національними державами будуть стиратись, на підставі чого Ф. Фукуяма доходить висновку про існування єдиної глобальної світової цивілізації, а глобалізм вважає кінцевим варіантом соціокультурної еволюції. У статті «Кінець історії?» (Fukuyama, 1989) мислитель наводить основні тези своєї концепції. Тріумф Заходу та його ідеї лібералізму, позбавленої, на думку автора, цілісних та життєздатних альтернатив, має привести до «кінця історії» та універсалізації західної ліберальної демократії як єдиної форми правління. В «кінці історії» виникає держава, яка фактично є ліберальною, оскільки через систему законів визнає та захищає невід'ємне право людини на свободу, і водночас демократичною, оскільки існує за суспільною згодою. За Ф. Фукуямою, західні країни зі стійкою формою ліберальної демократії та окремі країни Азії, в яких за останні десятиліття утвердився лібералізм, переходять на етап постісторії, тоді як інші країни, зокрема так званого третього світу, на деякий час залишаються на історичному етапі. Етап постісторії – це етап, на якому відсутні глобальні конфлікти та протиріччя, а споживання та зростання економічних можливостей замінюють звитягу, жертовність та жагу звершень. Суспільство постісторії – сонне суспільство споживання з високим рівнем доходів, без значних викликів, але й без великої культури, філософії, яка виростає з боротьби та протиріч. Іншими словами, економічна, ідеологічна, політична спорідненість та схожість матимуть перевагу над культурними, релігійними чи іншими відмінностями та особливостями.

За твердженням Ф. Фукуями, ідеологія ліберальної демократії неодмінно слідує за ліберальною економікою, яка більш ефективніша за будь-які форми централізованої, керованої чи планової економіки і має значно більший потенціал росту та модернізації. Тому держави з авторитарним недемократичним правлінням будуть змушені сприйняти принципи ліберальної (ринкової) економіки хоча б для власного збереження та можливості конкурувати з ліберальними державами і стати на рейки політичної трансформації. Це неодмінно призведе до ліберальної демократії. Поки що лібералізм переміг лише у зв'язку з ідеями свідомості, в реальному матеріальному світі до перемоги ще далеко. Проте є серйозні підстави стверджувати, що саме цей ідеальний світ визначить світ реальний (Fukuyama, 1989).

Розглядаючи національні та релігійні концепції як можливу альтернативу ліберальній демократії, Ф. Фукуяма доходить висновку, що, незважаючи на стійкість, вони не можуть сформувати глобальну ідею та цілісну концепцію соціально-економічних відносин, отже, не можуть бути повноцінною альтернативою ліберальній демократії. Більшість національних і релігійних концепцій охоплена ліберальною демократією і перебуває в її полі. Водночас окремі радикальні прояви релігійного фундаменталізму чи етнічної нетерпимості можуть спричинити локальні конфлікти, проте не здатні вийти на глобальний рівень з описаних причин.

Повертаючись до тези Ю. Харарі про існування однієї глобальної цивілізації, зазначимо, що своє твердження автор аргументує тим, що, порівняно з Аравією VII століття, «Ісламська держава» більшою мірою спирається на глобальну культуру, орієнтується на страхи та надії сучасної молоді, а не на уявлення середньовічних селян чи торговців (Харарі, 2022, с. 188).

На ідеологію ісламського фундаменталізму суттєво вплинули не тільки класичні ісламські тексти, але й ідеї К. Маркса та європейських анархістів XIX століття. Для агітації та мобілізації своїх прихильників «Ісламська держава» активно використовує сучасні інформаційні технології та соціальні мережі. Як знаряддя у політичній боротьбі застосовуються сучасні практики психологічних операцій і терор, який є «винаходом» європейських анархістів та соціалістів XIX століття.

Ю. Харарі заперечує наявність сталих і стабільних особливостей тієї чи іншої групи людей, наголошуючи на тому, що всередині різних спільнот (релігійних, національних тощо) відбуваються постійні зміни. Протягом останніх поколінь декілька цивілізацій, що залишились, об'єднались в єдину глобальну цивілізацію (Харарі, 2022, с. 199). Визнаючи їх культурні особливості, автор не бере до уваги їх роль у суспільних чи політичних відносинах. Існування окремих відмінностей у системі не заперечує єдності та загальності її структури,

наприклад регіональний розподіл ринку праці можливий тільки за наявності глобального ринку. Політична парадигма національних держав загальна для всього світу, всі держави мають такі атрибути, як гімн, прапор, спільний дипломатичний протокол, спільне уявлення про форми політичних інститутів (парламент чи виконавчу владу), незалежно від змісту та наповненості цих форм. Можна з певним волюнтаризмом сконструювати уявну лінію: 1940-і роки – спільні політичні рецепти та спільна візія майбутнього для всіх суспільств; 1990-і роки – спільна ідеологія та спільний всесвітній економічний устрій; 2020-і роки – спільна глобальна цивілізація зі спільним інформаційним та культурним простором. Загалом Ю. Харарі продовжує традиції «глобалістів» та критикує не тільки теорії «зіткнення цивілізацій», але й існування у світі окремих цивілізацій.

Розглянемо цивілізаційний підхід до процесів глобалізації. У XX столітті теорія цивілізаційного підходу до історичних та соціальних процесів була широко представлена працями англійського історика А. Тойнбі, німецького філософа О. Шпенглера, німецького соціолога та філософа М. Вебера, французького історика Ф. Броделя.

А. Тойнбі у праці «Дослідження історії» розглядає історію як систему співіснування та взаємодії цивілізацій. На думку автора, цивілізація – це надспільнота людей, об'єднаних перш за все ціннісною системою, в основу якої покладено релігійну приналежність (Тойнбі, 1995). О. Шпенглер у роботі «Присмерк Європи» зводить історію до існування окремих розколотих культур, заперечуючи загальнолюдську культуру. «Життєвий шлях кожної культури запрограмований долею, а її конкретний зміст визначається специфічною душею, зовнішнім вираженням якої і є ця культура» (цит. за Черноіваненко, 2007). На відміну від підходу мислителів-глобалістів, цивілізаційний підхід розглядає культуру (сукупність міфів, цінностей, релігійну приналежність) як основну базову константу спільнот, від якої залежить економічне і політичне життя. Таким чином, автор доходить висновку, що побудова єдиної всесвітньої цивілізації зі спільними цінностями, тотожним політичним та економічним устроєм неможлива.

На початку 90-х років XX століття С. Гантінгтон висунув гіпотезу «зіткнення цивілізацій», що була продовженням цивілізаційного підходу до історії та розвитку суспільства. Сутність цієї концепції окреслена автором у роботі «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» (Huntington, 1996), яка є розширеним варіантом статті «Зіткнення цивілізацій?» (Huntington, 1993). С. Гантінгтон зазначає, що більшість майбутніх конфліктів буде спричинена не ідеологічними чи економічними, а культурними чинниками: «найбільш важливі кордони, що розділяють людство, та домінуючі витоки конфліктів визначатимуться культурою» (Huntington, 1993). Національні держави залишаться головними дійовими особами у міжнародних відносинах, а конфлікти відбуватимуться між різними націями чи групами націй, які є представниками різних цивілізацій. З розвитком суспільних відносин еволюціонував і головний стрижень міжнародних конфліктів. Після Вестфальського миру 1648 року до Французької революції 1792 року віссю конфлікту було протистояння правителів; після 1792 року до Першої світової війни 1914 року – протистояння народів; після Першої світової війни до розпаду СРСР – протистояння ідеологій. За С. Гантінгтоном, усі ці конфлікти були протистоянням всередині Західної цивілізації, «громадянськими війнами Заходу» (цит. за Тойнбі, 1995).

Закінчення епохи протистояння ідеологій ознаменувало закінчення західної фази розвитку міжнародної політики. Автор вважає, що ключовим напрямом розвитку міжнародної політики та міжнародних конфліктів є взаємодія та протистояння західних та незахідних цивілізацій. С. Гантінгтон трактує цивілізацію як культурну спільноту найвищого рангу, найбільш загальне об'єднання людей за культурною ідентичністю. «Цивілізація визначається наявністю загальних рис об'єктивного характеру, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також суб'єктивною ідентифікацією людей» (Huntington, 1993). Зміна культурної самоідентифікації людей може змінювати кордони цивілізацій. Представники різних цивілізацій по-різному розглядають взаємини між людиною і Богом, громадянином і державою, індивідом і суспільством, чоловіком і жінкою, батьками і дітьми. Вони мають різні погляди на співвідношення прав та обов'язків, ієрархію свободи та необхідності. Відмінності настільки

глибинні, що неодмінно викликають конфлікти, які проявляються на стику цивілізацій. Не заперечуючи глобалізацію, С. Гантінгтон доходить протилежного висновку, що зі зростанням глобалізації та взаємодії між різними цивілізаціями посилюється усвідомлення ними своєї самості, що загострює як наявні протиріччя, так і протиріччя, що сягають своїм корінням глибин історії. За подальшого розвитку процесу глобалізації та послаблення ролі національних держав наявну пустоту заповнить релігія у своїх екстремальних і радикальних проявах, а самоідентифікація людей вийде за межі національних держав і досягне рівня наддержавних цивілізаційних утворень. Загостриться протистояння між «західною» та «ісламською» цивілізаціями, яке, за С. Гантінгтоном, є неминучим, поширяться радикальні прояви останньої.

Процес глобалізації, навпаки, сприятиме виокремленню цивілізацій, тобто збільшенню точок дотику різних спільнот, що, з одного боку, приведе до об'єднання спільнот, які належать до одного цивілізаційного утворення, а з іншого – до розуміння своєї іншості щодо спільнот, які належать до іншого цивілізаційного утворення. В межах одного цивілізаційного утворення викристалізується більш тісна регіональна економічна кооперація, з'являться «братні народи», тобто національні держави, населення яких належить до однієї цивілізаційної групи. Наявність наддержавних, нехай і неформалізованих, об'єднань, заснованих на приналежності до цивілізації, неодмінно приведе до використання подвійних стандартів, зміст яких описує вираз «Друзям – все, ворогам закон».

Як бачимо, підходи С. Гантінгтона та Ю. Харарі до суспільних відносин та перспектив їх розвитку суттєво відрізняються. Водночас автори не заперечують очевидних процесів прискорення глобалізації в різних її проявах – мобільності населення, економічній та фінансовій інтеграції, комунікації завдяки новим інформаційним технологіям тощо. Проте автори доходять кардинально протилежних висновків. Ю. Харарі наголошує на утворенні єдиної глобальної цивілізації та поступовому зменшенні розбіжностей між спільнотами за збереження окремих культурних особливостей, які не матимуть вирішального впливу на політичне, соціальне, економічне життя людини чи об'єднань людей. С. Гантінгтон акцентує увагу на інтеграції спільнот, що належать до одного цивілізаційного утворення, через усвідомлення своєї унікальності та відмінності від інших, на такому собі «ляльковуванні» в межах своєї цивілізації та поділі світу на «ми» і «вони».

Ступінь наближеності будь-якої теорії до істинності підтверджується її прогностичною складовою частиною. Виходячи з реалій сьогодення, хоча б у середньостроковій перспективі, модель, побудована С. Гантінгтоном у 1993 році має більше проявів в наявних реаліях та в динаміці останніх трьох десятиліть. Варто відзначити й діалектичні прояви двох концепцій: з одного боку, поширення загальної глобалізації, особливо в інформаційному просторі, з іншого – групування народів у межах одного цивілізаційного простору та їх відокремленість від інших цивілізаційних груп, виникнення та загострення конфліктів на стику цивілізацій. Таким чином, глобалізація є складним дуалістичним процесом, який містить елементи інтеграції всесвітнього політичного, дипломатичного, фінансового, інформаційного простору і водночас загострює цінності, культурні відмінності та історичні протиріччя.

Список використаних джерел:

1. Fukuyama, F. (2006). *The End of History and the Last Man*. New York, London, Toronto, Sydney: Free Press. 432 p.

2. Fukuyama, F. (1989). The End of History? *The National Interest*, 16, 3–18. URL: https://www.jstor.org/stable/24027184.

3. Huntington, S.P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72 (3). URL: https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/307/36.pdf.

4. Huntington, S.P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster. 368 p.

5. Поппер, К. (1994). Відкрите суспільство та його вороги (О. Коваленко, пер. з англ.). Київ: Основи, 444 с.

6. Тойнбі, А. (1995). Дослідження історії (В. Шовкун, пер. з англ.). Київ: Основи, 614 с.

7. Харарі, Ю.Н. (2022). 21 урок для 21 століття (О. Дем'янчук, пер. з англ.). Київ: Book Chef, 416 с.

8. Черноіваненко, В.В. (2007). Європа Освальда Шпенглера. *Сучасність*, 1–2, 150–156.

References:

1. Fukuyama, F. (2006). *The End of History and the Last Man*. New York, London, Toronto, Sydney: Free Press [in English].
2. Fukuyama, F. (1989). The End of History? *The National Interest*, 16, 3–18. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/24027184 [in English].
3. Huntington, S. P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72 (3). Retrieved from https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/307/36.pdf [in English].
4. Huntington, S. P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster [in English].
5. Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy [The Open Society and its Enemies]* (O. Kovalenko, Trans). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
6. Toinbi, A. (1995). *Doslidzhennia istorii [A Study of History]* (V. Shovkun, Trans). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
7. Kharari, Yu. N. (2022). *21 urok dlia 21 stolittia [21 Lessons for the 21st Century]* (O. Demianchuk, Trans). Kyiv: Book Chef [in Ukrainian].
8. Chernoivanenko, V. V. (2007). Yevropa Osvalda Shpenglera [Oswald Spengler's Europe], *Suchasnist – Modernity*, 1–2, 150–156 [in Ukrainian].